

*Скоморовський В. Б.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права імені
Короля Данила Галицького*

СУБ'ЄКТИВНИЙ ФАКТОР У ПРОЦЕСАХ СТВОРЕННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ СРСР

Анотація. У статті аналізується вплив суб'єктивного фактора на процеси юридичного оформлення та ліквідації радянської союзної держави. Розкриваються підходи до вирішення питань державного будівництва в Радянському Союзі. Простежується зміст дискусій і суперечок у партії, зокрема щодо принципів розвитку СРСР на початковому та завершальному етапі існування союзної держави.

Ключові слова: вище партійне керівництво, радянські республіки, партія, СРСР, союзна держава.

Постановка проблеми. Окремі питання створення та розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік на сьогодні досить детально розроблено в сучасній історико-правовій науці. Правовою основою співіснування радянських республік визначено систему договорів у різних сферах їх життєдіяльності. Однак підходи до створення та розвитку радянської держави серед вищого партійного керівництва часто не були однакові, що часто зумовлювало певну різновекторність у принципах радянського будівництва.

Із цієї проблематики ґрунтовними дослідженнями відзначаються М. Геллер, В. Гончаров, В. Горєв, В. Донченко, Д. Златопольський, О. Карімов, Д. Маслов, С. Степанов та інші. Однак наразі практично відсутні комплексні узагальнюючі дослідження, що відображали б повну й об'єктивну картину впливу суб'єктивного фактора на розвиток радянської союзної держави.

Метою статті є аналіз поглядів і практичної діяльності вищого партійного керівництва щодо розвитку радянської державності в СРСР.

Вклад основного матеріалу дослідження. У перші роки існування союзної держави серед вищого партійно-державного керівництва не спостерігалось єдності щодо ключових питань її розвитку. Перші ознаки протистояння в підходах до радянського державного будівництва почали з'являтися ще з 1921 р. Мова йде про співпрацю В. Леніна з Л. Троцьким, прямим опонентом Й. Сталіна з питань становлення радянської державності [1, с. 170]. Зауважимо, що в особі В. Леніна поєднувалися функції вищого державного керівництва (він був Головою Ради Народних Комісарів і Ради Праці й Оборони) і вищого партійного керівництва (він був фактичним лідером Центрального Комітету (далі – ЦК). Однак в останні місяці 1921 р. В. Ленін змушений був відмовитися від розгляду поточних справ у Політбюро, доручивши це Л. Каменєву. Частина обов'язків із керівництва Радою Праці й Оборони та Радою Народних Комісарів була покладена на призначених заступників В. Леніна – Л. Каменєва, О. Рикова та А. Цюрупу.

Одним із питань, де проявили себе В. Леніна і Й. Сталіна, стало питання про «автономізацію». На Пленумі ЦК без участі В. Леніна і Л. Троцького був схвалений план вступу самостійних радянських республік (України, Білорусії та Закавказької федерації) до РРФСР на правах тільки автономних республік.

У цьому В. Ленін побачив прояв великоруського шовінізму, утиск прав самостійних радянських республік. Принципи власного підходу до розуміння соціалістичної федерації В. Ленін детально виклав у перші роки після революції. Вони полягали в об'єднанні республік за національно-територіальним принципом, добровільність об'єднання та рівноправність республік, демократичний централізм у державному управлінні [2, с. 10].

У другій половині жовтня В. Ленін вступає в дебати з Л. Каменєвим, О. Риковим, А. Цюрупою з приводу діяльності провідних партійних і державних діячів. Зокрема, посилюється негативне ставлення з боку В. Леніна до Й. Сталіна. У письмових зверненнях до Й. Сталіна В. Ленін називає його не генеральним секретарем, а просто «секретарем», фіксує випадки розбіжностей у ключових державних питаннях.

У всіх поточних справах, великих і дрібних суперечках і таконфліктах, у публічних виступах В. Леніна простежується питання про зміцнення і розвиток радянської держави, про збереження її стабільності. Він розробив фактично принципи радянської соціалістичної федеративної держави, які в подальшому радянські юристи-науковці сформулювали таким чином:

- 1) об'єднання у федерацію національних держав, створених у результаті вільного самовизначення націй;
- 2) добровільності входження до федерації радянських республік;
- 3) рівноправності суб'єктів федерації;
- 4) демократичного централізму як організаційної основи радянської федерації [3, с. 5].

Після смерті В. Леніна Й. Сталін отримав перемогу в боротьбі за лідерство в партії. Він не тільки завоював владу, але й добився широкого визнання як вождя більшовизму. Нейтралізувавши ліву та праву опозицію, він став одноосібним державним лідером. Й. Сталін переміг свого найголовнішого суперника Л. Троцького не тільки тому, що вмів користуватися важелями влади, але й тому, що зумів встановити політичне взаєморозуміння із членами партії, висуваючи положення, які були зрозумілі як новому поколінню більшовицьких керівників, так і багатьом старим партійцям із революційним стажем [4, с. 195]. Як наслідок, до кінця 1920-х років Й. Сталін був на чолі партії та комуністичного руху, які в цілому признали його своїм вождем.

До кінця 1929 р. Й. Сталін уже міг в основному визначати політичний курс відповідно до своїх потребам. Про це свідчить, зокрема, його роль у запровадженні плану колективізації сільського господарства [5, с. 364]. Й. Сталін домігся того, що план передбачав зміни, здійснювані більш прискореними темпами в порівнянні з тими, за які виступали у своїй більшості інші керівники партії. Згодом Й. Сталін продемонстрував здатність пригнічувати обурення та спротив у партії в тих випадках, коли його політика призводила до небажаних результатів. Так він перетворився на диктатора в повному розумінні цього слова і в традиційному його розумінні. На думку деяких учених, із

цього моменту Й. Сталін, «використовуючи «безмежну владу», розколов не тільки партію, але й все радянське суспільство, закрутивши народи СРСР в умови тоталітаризму» [6, с. 113]. Це стало можливим частково завдяки тому, що, перебуваючи на посту генсека, він зосередив у своїх руках величезну владу, а часто й унаслідок того, що структура ролі лідера не була чітко визначена та не регламентувалася в організаційному плані. Така ситуація призвела до порушення законності, знищення принципів і моралі, тотальної узурпації влади сталінським оточенням, що в комплексі суттєво деформувало суспільні відносини в країні, проігнорувало реалізацію ленінських принципів розвитку держави [7, с. 18].

Після смерті Й. Сталіна за зовнішніми проявами єдності та ефективності керівництва, які демонстрували послідовники, ховалася напружена політична боротьба. Нове керівництво приступило до роботи, не зробивши жодної програмної заяви. Величезні внутрішні та міжнародні труднощі змушували їх зберігати єдність, але водночас було дуже багато факторів, що їх розділяли. Й. Сталін завжди перешкоджав виникненню дружньої близькості між своїми співробітниками, остерігаючись, що ці відносини можуть перерости в політичну коаліцію.

Фактично склалась ситуація, коли троє державних діячів почали претендувати на лідерство: Г. Маленков, Л. Берія, М. Хрущов. Усі вони були наближеними до Й. Сталіна, користувалися його особливою увагою, однак, як зауважив Н. Мухітдінов, жоден із них не мав необхідних можливостей (як суб'єктивних, так і об'єктивних), щоб зразу ж замінити Й. Сталіна [8, с. 103]. Між ними розпочинається боротьба за владу, боротьбу в якій здобув М. Хрущов.

Під керівництвом М. Хрущова Секретаріат ЦК партії перетворився на дієвий центр. З 1954 р. в Москві та на периферії було скликано низку нарад керівників та фахівців, на яких обговорювалися передусім проблеми сільського господарства, а потім й інших основних галузей народного господарства.

Нові керівники створили комісію з розслідування всіх сталінських репресій починаючи з 1930-х рр. У цей момент нове керівництво, яке зробило повернення до «соціалістичної законності» одним із програмних зобов'язань, виявилось вимушеним взяти глобальне рішення про наслідки свавілля, яке ще тяжіло над країною. Ця тема хвилювала всіх не тільки тому, що із цим минулим було пов'язане все політичне життя кожного вищого радянського керівника, але й тому, що неминуче затмарювало декілька десятиліть історії СРСР [9, с. 14–15]. У такій атмосфері відкрився XX з'їзд партії. Рішення про його скликання прийняв Пленум ЦК у липні 1955 р. Було визначено два головних доповідачі: М. Хрущова зі звітною доповіддю та М. Булганін – про перспективи нової п'ятирічки.

Розвінчання міфу про Й. Сталіна підсилювало прагнення повернутися до ленінських ідей функціонування держави. Керівники партії прагнули знайти в роботах В. Леніна відповідь на проблеми постсталінського розвитку СРСР. М. Хрущов намагався відшукати в них теоретичне обґрунтування своїх реформ. Однак у СРСР 1956 р. звернення до В. Леніна мало й інший сенс. Читання невиданих і забутих робіт уперше привело багатьох радянських учених до думки про те, що сталінізм насправді не вичерпує все різноманіття соціалістичної думки та більшовицької моделі радянського будівництва.

Через півтора року після відсторонення М. Хрущова від влади відбувся XXIII з'їзд КПРС, перший брежнєвський з'їзд партії. Він за контрастом із попереднім з'їздом партії відрізнявся мінімальним оновленням правлячої верхівки. Незначні зміни будуть характеризувати також і чергові з'їзди партії, що будуть проводитись у період Л. Брежнєва.

Нововведення в політичному житті в «брежнєвські роки» не оминули комуністичної партії, що уособлювала не тільки порядок керівництва країною, але також головний, хоча тепер уже й не єдиний, центр політичної діяльності.

Лінія Л. Брежнєва на початковому етапі була поза дискусій. Коли в 1969 р. він почав публічно критикувати стан справ в економіці, що знаходиться в компетенції О. Косигіна, ця критика ще викликала протести з боку деяких його колег по Політбюро. Проте Л. Брежнєв зумів показати, що заручився підтримкою військового керівництва, і протистояння, яке залишилось відомим тільки вузькому колу осіб, він здатний вирішити на свою користь.

Таким чином, на початку 1970-х рр. становище Л. Брежнєва на вершині влади стало ще більш стійким. Він узяв на себе керівництво й зовнішньою політикою. У 1971 р. XXIV з'їзд КПРС засвідчив його абсолютне переважання в межах колегіального керівництва. Однак при ньому колективні органи влади зберігали не тільки формальне значення. Насамперед це стосувалося Політбюро ЦК КПРС, яке в роки правління Л. Брежнєва збиралося регулярно, зокрема щочетверга. Змінюється, проте, і сам вигляд Політбюро. Зміна стає помітною в 1973 р., коли в цей обмежений за своїм складом орган (після XXIV з'їзду партії – 15 членів і 6 кандидатів у члени Політбюро) були введені глави трьох міністерств: закордонних справ, оборони і КДБ (А. Громико, А. Гречко та Ю. Андропов) [10, с. 46]. Траплялося й раніше, що глави цих установ входили в Політбюро, але тільки як партійні діячі, а не за посадовими обов'язками. Цього разу процедура була зворотною: усі вони були висунуті саме як глави найважливіших установ держави, у межах яких кожен із них і відзначився. Зауважимо, що Політбюро все більше перетворюється на державний орган.

У брежнєвський період робилися спроби вдосконалення законодавства та його кодифікації. Однак їх аналіз дозволяє засвідчити, що в питаннях взаємовідносин держави та суспільства не було нічого нового порівняно зі сталінськими концепціями [11, с. 139]. Безперечно, сталінський підхід у цьому питанні часто обертався простим і неприкритим деспотичним свавіллям у практичній діяльності уряду: із законами сталінізм практично не рахувався. Тому спроба «легалізувати» сталінізм відкривала шлях виникнення нових протиріч. Так, для придушення вільної думки владі довелося піти на жорсткість існуючих законів або на введення в них статей, що допускають їх дуже двоєке та широке тлумачення.

Кульмінаційним моментом цього суперечливого процесу стало прийняття в 1977 р. нової конституції. «Брежнєвський текст» більш широко й більш докладно відтворював колишні принципи Конституції 1936 р. часів Й. Сталіна, яка залишалася в силі, однак норми якої в той час практично не виконувалися. Згідно з Конституцією (ст. 3) організація та діяльність радянської держави будувалися відповідно до принципу демократичного централізму. Специфічною формою його застосування став принцип соціалістичного федералізму [12, с. 72–73].

Одним із найбільш впливових членів колегіального керівництва став Ю. Андропов. Єдиною лінією поведінки, яка відносно чітко проявилася в його управлінні, було прагнення відновити в країні порядок і дисципліну. Це забезпечило йому деякий авторитет і навіть популярність. Саме він почав боротьбу з корупцією, дійшовши в найбільш гучних випадках до судових процесів щодо друзів і родичів Л. Брежнєва. Після багатьох років брежнєвської стабільності Ю. Андропов провів перше суттєве оновлення кадрів середнього рівня як у центрі, так і на місцях [13, с. 86–87]. Фактично він не здійснив ключових політичних змін.

Роль другого секретаря в «колегіальному управлінні» виконував К. Черненко – чиновник, який зробив кар'єру за часів Л. Брежнєва. Його правління тривало трохи більше року. Він не відзначився як прихильник нововведень, ініціатива яких проявилася в попередні місяці.

Рік правління К. Черненко характеризували два факти. Перший – відчуття безвиході, яке охопило не лише країну, її інтелектуальні кола, але також і керівний апарат, зокрема, його бездіяльності перед наступаючою кризою. Другим помітним фактом були маневри з підготовки наступника. У момент обрання К. Черненко другим секретарем практично став М. Горбачов, що вже відводило йому важливу роль. Проте багато хто з колег М. Горбачова ніяк не хотіли бачити його на чолі країни, тому весь рік за лаштунками розроблялися операції з його зміщення. Розробки велися наполегливо. Щоправда, сам К. Черненко, який здавна звик до суворого дотримання ієрархії, не допустив, щоб вони переступили визначену межу.

Керівництво, здійснюване М. Горбачовим, відразу ж дало про себе знати рішучою зміною стилю управління. На квітневому Пленумі Центрального Комітету партії (12 березня 1985 р.) секретар запропонував «прискорити» розвиток радянського суспільства, використовуючи нові методи. На переконання вченого Д. Маслова, радянська система на 1985 р. ще не вичерпала себе, однак прослідковувались певні застоїні явища, які потребували її реформування. Саме тому горбачовське керівництво оголосило метою реформ не ліквідацію, а її зміни на основі «демократичного соціалізму» [14, с. 11]. У внутрішньому житті країни були скасовані звичні до попередніх керівників атрибути: зникли портрети, самовихваляння, нагородження. Уже перші його поїздки країною показали, що як керівник він не обмежувався формальним спілкуванням, але любив зануритися в натовп, розмовляти з людьми, запитувати їхню думку, відповідати на питання, полемізувати.

Зміна стилю поведінки йшла паралельно з першими кадровими змінами. На момент обрання М. Горбачов був ще оточений керівниками попереднього покоління, однак він відразу ж став шукати нових людей на головні пости [15, с. 54–55]. Зокрема, до Москви був переведений секретар Свердловського обкому партії Б. Єльцин, який невдовзі став секретарем партійної організації столиці [16, с. 111].

Серед інших реформ М. Горбачова потрібно акцентувати на скасуванні статті 6 Конституції, яка ще в Основному Законі 1936 р., а ще в більш категоричній формі в «брежнєвській» Конституції 1977 р. затверджує «керівну роль» комуністичної партії в усіх радянських структурах [17, с. 75]. Відповідна конституційна поправка була прийнята в лютому 1990 р. З відміною статті 6 КПРС ставала політичною партією і вже більше не залишалася першою серед основних держструктур, що створювало проблеми для функціонування та діяльності всіх інших державних органів, починаючи з армії. Усі вони раніше були підпорядковані КПРС. Дедалі глибше М. Горбачовим пропагується теза про відкритість партії та її служіння народу [18, с. 91].

Після виборів і скасування статті 6 почався перегляд Конституції. Як тільки була обмежена роль КПРС, виникла необхідність перегляду всього устрою радянської держави. Депутати хотіли отримати право обговорення та схвалення складу керівників кожного міністерства окремо. У М. Горбачова та його колег визріла ідея президентської республіки [19, с. 18].

Спочатку він обійняв посаду голови З'їзду народних депутатів. Проте після скасування статті 6 було вирішено утворити інститут президентства в СРСР, де президент є главою радянської держави. У березні 1990 р. З'їзд народних депутатів обрав М. Горбачова на цей пост [20, с. 104].

Проте створити міцний інститут президентства було неможливо. Утворена президентська Рада, куди М. Горбачов спробував ввести керівників головних міністерств, деяких своїх співробітників й окремих діячів культури, безпосередньо політичної роботою не займалася. Хтось позиціонував цей орган як «державне Політбюро». Однак і ця структура виявилася недієвою. Слабка юридична конституційна культура країни завадила б ефективній роботі нових державних інститутів і в більш спокійні періоди.

Восени 1990 р., щоб протистояти кризі, М. Горбачов домагався особливих повноважень. Однак у нього не виявилася важелів, щоб їх реалізувати. Усі органи або відомства, які повинні були виконувати розпорядження, перебували в стані політичної боротьби в КПРС, у парламенті, між двома урядами, зокрема Росії та СРСР, між республіками та всередині них. Жоден Пленум оновленого в липні 1990 р. Центрального Комітету партії, жодне засідання російського й радянського парламентів не минало без запеклих сутичок чи особистих випадів. М. Горбачов був змушений розпустити також КПРС. Він сподівався трансформувати КПРС на політичну партію, здатну конкурувати з іншими силами.

Ситуація ускладнилась тим, що 8 грудня 1991 р. у Біловезькій пуші Б. Єльцин, Л. Кравчук і С. Шушкевич оголосили про ліквідацію Радянського Союзу та створення Співдружності Незалежних Держав.

Певний час М. Горбачов ще намагався спрямувати події в рамках конституційної процедури через референдуми або скликання надзвичайного з'їзду депутатів СРСР, проте ніхто на його вимоги і заклики не відгукнувся [21, с. 254]. 25 грудня М. Горбачов мав залишити посаду президента держави, якої більше не існувало, і він зачитав заяву про свою відставку.

Висновки. Питання функціонування радянської держави часто ставали об'єктом дискусій серед партійного керівництва. Поступово це призводить до того, що державна влада зосереджується в руках чиновників партійно-державного апарату, особливо у вузького кола перших керівників, які часто були нездатними до здійснення глибоких змін у політичній системі, а іноді й не усвідомлювали їх необхідність. Результатом цього стає бюрократизація управлінського апарату, недемократичні способи прийняття рішень і втілення їх у життя, постійні порушення соціалістичної законності тими, хто мав її забезпечувати, відсутність гласності з ключових питань розвитку країни, зниження довіри до функціонування традиційних політичних інститутів. У результаті ці та інші фактори й призвели до краху радянської державної системи.

Література:

1. Геллер М. История России 1917–1995 гг. : в 4 т. / М. Геллер, А. Некрич. – М. : Издательство «МИК» ; Издательство «Агар», 1996– . . – Т. 1 : Утопия у власти. Социализм в одной стране. – 1996. – 500 с.
2. Златопольский Д.Л. Ленинская национальная политика и дальнейшее расширение прав союзных республик / Д.Л. Златопольский. – М. : Знание, 1957. – 40 с.
3. Каримов А.М. Ленинские принципы социалистического федерализма в Конституции СССР и практике советского национально-государственного строительства / А. М. Каримов // Актуальные вопросы советского права (теория и практика). – Казань : Изд-во Казанского университета, 1985. – С. 5–7.
4. Геллер М. История России 1917–1995 гг. : в 4 т. / М. Геллер, А. Некрич. – М. : Издательство «МИК» ; Издательство «Агар», 1996– . . – Т. 1 : Утопия у власти. Социализм в одной стране. – 1996. – 500 с.
5. Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки / сост.: В.Г. Горев, В.Н. Донченко, С.А. Степанов ; под ред. В.И. Купцова. – М. : Высш. шк., 1988. – 707 с.
6. Гончаров В.Н. Россия, Ленин и современный мир / В.Н. Гончаров, В.Н. Филиппов. – Барнаул : б.в., 1996. – 464 с.

7. Злобин Н.В. Пути перестройки: опыт и современность / Н.В. Злобин. – М. : Высшая школа, 1989. – 191 с.
8. Мухитдинов Н.А. Река времени (от Сталина до Горбачева) / Н.А. Мухитдинов. – М. : Русті-Рості, 1995. – 656 с.
9. Наумов Л. Сталин и НКВД / Л. Наумов. – М. : Яуза ; Эксмо, 2007. – 544 с.
10. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПСС : [справочник]. – М. : Политиздат, 1990. – 271 с.
11. Капелюшний В.П. Історія держави і права України : [навч. посіб. в схемах, таблицях і визначеннях основних термінів] / В.П. Капелюшний, С.В. Кудін. – К. : Орлан, 2001. – 224 с.
12. Поленина С.В. Теоретические проблемы системы советского законодательства / С.В. Поленина. – М. : Наука, 1979. – 205 с.
13. Кауль Т.Н. От Сталина до Горбачева и далее / Т.Н. Кауль. – М. : Прогресс, 1991. – 224 с.
14. Маслов Д.В. Нарастание кризиса советской партийно-государственной системы (1985–1991 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / Д.В. Маслов – М., 2000. – 24 с.
15. Беджанян Р.М. Деятельность КПСС на начальном этапе перестройки: социально-экономический и идеологический аспекты / Р.М. Беджанян. – Львов : Из-во при Львовском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1988. – 168 с.
16. Кауль Т.Н. От Сталина до Горбачева и далее / Т.Н. Кауль. – М. : Прогресс, 1991. – 224 с.
17. Шамба Т.М. Советская демократия и правопорядок / Т.М. Шамба. – М. : Мысль, 1985. – 160 с.
18. Ельцин Б.Н. Исповедь на заданную тему / Б.Н. Ельцин. – М. : Советско-британская творческая ассоциация «Огонек» – «Вариант», 1990. – 110 с.
19. Маслов Д.В. Нарастание кризиса советской партийно-государственной системы (1985–1991 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / Д.В. Маслов – М., 2000. – 24 с.
20. Кузнецов Е.Л. Из истории создания института президента СССР / Е.Л. Кузнецов // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 95–104.
21. Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994 гг. / Д. Боффа. – М. : Международные отношения, 1996. – 320 с.

Скоморовський В. Б. Суб'єктивний фактор в процесах створення і ліквідації СРСР

Аннотация. В статье анализируется влияние субъективного фактора на процессы юридического оформления и ликвидации советского союзного государства. Раскрываются подходы к решению вопросов государственного строительства в Советском Союзе. Прослеживается содержание дискуссий и споров в партии, в частности относительно принципов развития СССР на начальном и заключительном этапе существования союзного государства.

Ключевые слова: высшее партийное руководство, советские республики, партия, СССР, союзное государство.

Skomorovsky V. The subjective factor in the processes of creation and dissolution of the USSR

Summary. The article analyzes the influence of the subjective factor on the processes of legal registration and the liquidation of the Soviet Union. The approaches to the solving of the issue of state– building in the Soviet Union are revealed. The content of the discussions and disputes in the party is traced on the example of the relationship between the leading party and governmental officials, in particular connected with the principles of development of the USSR on the initial and final stage of the existence of the Union state.

Key words: higher party leadership, Soviet Republic, party of the USSR, Union state.